

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Навчально-науковий медичний інститут
Кафедра фізичної терапії та ерготерапії

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної і
навчальної роботи та рекрутації
проф. Гаврилюк С. В.

Протокол № 2 від 16.10 2019 р.

Програма
нормативної навчальної дисципліни

Реабілітаційний масаж
(назва дисципліни)

підготовки бакалавра
(назва освітнього рівня)
спеціальності 227 фізична терапія, ерготерапія
(шифр і назва спеціальності)
освітньої програми фізична терапія, ерготерапія

Програма навчальної дисципліни «Методика і техніка класичного масажу»
підготовки “бакалавра”, галузі знань — 22 - охорона здоров'я, спеціальності — 227
- фізична терапія, ерготерапія, за освітньою програмою - фізична терапія,
ерготерапія.

Розробник: Тучак А.М., доцент кафедри фізичної терапії та ерготерапії СНУ ім.
Лесі Українки, кандидат педагогічних наук, доцент.

Рецензент: Вольчинський А.Я. Завідувач кафедри здоров'я і фізичної культури,
кандидат наук із фізичного виховання і спорту, доцент.

**Програма навчальної дисципліни затверджена на засіданні кафедри здоров'я
людини та фізичної терапії**
протокол № 2 від 03.09. р.

Завідувач кафедри: (проф. Лях І.О.)

**Програма навчальної дисципліни схвалена науково-методичною комісією
факультету фізичної культури, спорту та здоров'я**
протокол № 2 від 11.08 2019 р.

Голова науково-методичної
комісії факультету (доц. Мудрик Ж.С.)

**Програма навчальної дисципліни схвалена науково-методичною радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки**

І. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітня програма, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни
Денна форма навчання	Галузь знань: 22-Охорона здоров'я Спеціальність: 227- фізична терапії, ерготерапія Освітньо-професійна програма: 227 - фізична терапія, ерготерапія Освітній ступінь: Бакалавр	Вибіркова
		Рік навчання

ІІ. ІНФОРМАЦІЯ ПРО ВИКЛАДАЧІВ

Викладачі: Тучак Анатолій Михайлович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізичної терапії та ерготерапії, Tuchak.Anatolij@vnu.edu.ua

Тучак Олег Анатолійович, асистент викладача кафедри фізичної терапії та ерготерапії, , tuchak.oleg@vnu.edu.ua

Комунікація зі студентами: електронною поштою, на заняттях згідно розкладу, за графіком консультацій.

Розклад занять розміщено на сайті навчального відділу ВНУ: <http://194.44.187.20/cgi-bin/timetable.cgi?n=700>

Розклад консультацій. Консультації проводяться згідно розкладу, що розміщений на дошці оголошень кафедри фізичної терапії та ерготерапії.

ІІІ. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1. Анотація курсу.

Курс передбачає набуття студентами теоретичних знань та практичних вмінь застосовувати реабілітаційний масаж як в сфері реабілітації організму після перенесення різного виду захворювань. Теоретичні заняття супроводжуються обов'язковим закріпленням матеріалу на практичних заняттях. В цілях кращого закріплення теоретичних знань про будову тіла людини необхідно на практичних заняттях вивчити топографію кісток, зв'язок і прикріплень, м'язів, нервових стволів, судин і лімфатичних вузлів.

2. Пререквізити (попередні курси, на яких базується вивчення дисципліни): основи медичних знань, основи анатомії та фізіології людини, основи практичної діяльності у фізичній терапії та ерготерапії.

Постреквізити (дисципліни, для вивчення яких потрібні знання, уміння і навички, що здобуваються після закінчення вивчення даної дисципліни): Основи медико-соціальної реабілітації; методика і техніка класичного масажу преформовані фізичні чинники; механотерапія; основи ерготерапії та функціональне тренування; навчальна та клінічні виробничі практики.

3. Мета і завдання навчальної дисципліни:

Метою викладання курсу «Реабілітаційний масаж» є формування у студентів комплексу спеціальних знань і практичних умінь, які зможуть застосовувати у спорті, вищих досягнень, фізичній реабілітації та фізичній терапії.

Завдання курсу.

Теоретичні – викласти теоретичні основи та методологічні особливості застосування системного підходу при оволодіння технікою масажу, як самостійного або допоміжного методу лікування та фізичної реабілітації. Під час навчання студенти озброюються методичними підходами до масажу при різних нозологіях в контексті єдиної системи лікувально-профілактичного обслуговування населення.

Надати принципи та критерії фізіологічного та психологічного характеру при визначенні виду масажу у людей різного віку. Аналізувати методичні та практичні рекомендації щодо проведення масажу у дітей дошкільного віку.

Крім того, обґрунтувати показання та протипоказання до проведення масажу, засоби і методи масажу, фізіологічний вплив численних прийомів масажу на різні тканини, органи і системи та їх функціональний стан.

Практичні - навчити володіти всебічним комплексним підходом при проведенні процедури масажу з метою найбільш ефективного впливу масажу на організм людини. Ознайомити студентів з основними принципами, видами масажу, з гігієнічними основами проведення масажу, вивчаючи фізіологічну дію масажу. Оволодіти навичками і вміннями виконувати різні види масажу із застосуванням основних та допоміжних прийомів масажу. У процесі навчання студенти вчаться аналізувати симптоматику порушень з використанням основних етапів обстеження м'язів. Підготовка до практичної діяльності забезпечується як змістом, так і системою практичних занять.

4. Результати навчання (Компетентності).

ЗК 01. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК 02. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів).

ЗК 03. Навички міжособистісної взаємодії.

ЗК 04. Здатність працювати в команді

ЗК 12. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК 14. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства.

ЗК 15. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області.

СК 01. Здатність пояснити пацієнтам, клієнтам, родинам, членам міждисциплінарної команди, іншим медичним працівникам потребу у заходах фізичної терапії, ерготерапії, принципи їх використання і зв'язок з охороною здоров'я.

СК 03. Здатність трактувати патологічні процеси та порушення і застосовувати для їх корекції придатні засоби фізичної терапії, ерготерапії.

СК 05. Здатність провадити безпечну для пацієнта/клієнта та практикуючого фахівця практичну діяльність з застосуваннями засобів у травматології, неврології та нейрохірургії, кардіології та пульмонології, а також інших областях медицини.

СК 09. Здатність забезпечувати відповідність засобів функціональним можливостям та потребам пацієнта/клієнта.

СК 10. Здатність проводити оперативний, поточний та етапний контроль стану пацієнта/клієнта відповідними засобами й методами та документувати отримані результати.

ПР 10. Здійснювати заходи фізичної терапії для ліквідації або компенсації рухових порушень та активності.

ПР 11. Здійснювати заходи ерготерапії для ліквідації або компенсації функціональних та асоційованих з ними обмежень активності та участі в діяльності.

ПР 16. Проводити інструктаж та навчання клієнтів, членів їх родин, колег і невеликих груп.

5. Структура навчальної дисципліни

Назва змістових модулів і тем	Усього	Лек.	Лаб.	Сам. роб.	Конс.	Форма контролю / Бали
Змістовий модуль 1. Масаж у системі фізичної реабілітації.						
Тема 1. Поняття, предмет і завдання реабілітаційного масажу. Короткі історичні відомості. Масаж на етапах реабілітації. Завдання масажу.	6	2		2	2	ДС РМГ/4
Тема 2. Основні механізми дії реабілітаційного масажу на організм людини.	8	2	2	4		ДС РМГ/4
Тема 3. Загальні покази та протипокази до призначення реабілітаційного масажу.	10	2	4	4		ДС РМГ/4
Тема 4. Реабілітаційний масаж в ранньому дитячому віці.	12	4	4	4		ДС РМГ/4
Тема 5. Масаж при порушеннях постави. Сколіоз.	8	2	4	2		ДС РМГ/4
Разом за модулем 1	44	12	14	16	2	20
Змістовий модуль 2. Масаж при захворюваннях різних органів і систем.						
Тема 6. Масаж при захворюваннях опорно-рухового апарату. Методика його проведення.	8		4	2	2	ДС РМГ/4
Тема 7. Реабілітаційний масаж при захворюваннях центральної і периферійної нервової системи.	5	3	2	2		ДС РМГ/4
Тема 8. Остеохондроз хребта. Масаж при невриті лицьового нерва. Послідовність та методика його проведення. Масаж при бронхіальній астмі.	11	3	4	4		ДС РМГ/4
Тема 9. Реабілітаційний масаж при захворюваннях серцево-судинної і бронхолегеневої системи. Масаж при гіпертонічній хворобі.	10	2	4	4		ДС РМГ/4
Тема 10. Масаж при ішемічній хворобі серця і її ускладненнях в період лікування в стаціонарі і в післялікарняний період.	10		4	4	2	ДС РМГ/4
Разом за модулем 2	46	8	18	16	4	20
Модульна контрольна робота № 1						30
Модульна контрольна робота № 2						30
Всього годин:	90	20	32	32	6	100

6. Завдання для самостійного опрацювання

№	Теми	Кількість год.
1	Тема.1. <u>Організаційні та гігієнічні вимоги до проведення масажу.</u> Сергєєв В.М., Тучак А.М., Альошин А.О. Гігієнічний масаж. <i>Методичні рекомендації.</i> – Луцьк 2009 – 75 с.	4
2	Тема 2. <u>Масаж при травмах і захворюваннях ОРА.Масаж при S-подібному сколіозі. Засвоєння техніки і методики проведення масажу при сутулості та плоскій спині. Сегментарний масаж при захворюваннях кульшового суглоба і стегна. Пальпаторне обстеження. Техніка виявлення рефлекторних змін на шкірі.. Техніка і методика проведення масажу.</u> Осіпов В. М. Мануальний масаж, як засіб фізичної реабілітації при міофасціальному больовому синдромі. – 2007. Тучак А.М., Сергєєв В.М., Цюпак Т.Є., Войнаровська Н.С., Спортивний масаж (Методичні вказівки) Частина 1, Луцьк – 2010, 59 с.	4
3	Тема 3. <u>Реабілітаційний масаж при переломах кінцівок. Методика масажу при переломах кісток зап'ястя. Техніка і методика масажу при переломах гомілковостопного суглоба. Засвоєння техніки масажу при ушкодженнях ліктьового суглоба. Масаж при контрактурах. Проведення масажу для підготовки ампутаційної культі до протезування.</u> Фокин В.Н. Полный курс массажа: Учебное пособие. – М.: ФАИР – ПРЕСС, 2001.	4
4	Тема 4. <u>Реабілітаційний масаж при захворюваннях центральної і периферійної нервової системи. Реабілітаційний масаж при геміпарезі після інсульту. Точковий масаж при наслідках гострого порушення мозкового кровообігу. Методика масажу при невралгії трійничного нерва. Техніка і методика виконання масажу при ураженнях стегнового нерва. Методика сегментарного масажу при ураженні сідничного нерва. Масаж при в'ялих паралічах верхніх і нижніх кінцівок.</u> Бісмак О. В. Фізична реабілітація у комплексному відновленні хворих на неврит лицевого нерва //Молодий вчений. – 2017. – №. 10. – С. 211-214. Яроцкая Э. П. Точечный массаж и иглотерапия(Медицинский атлас) / Э. П. Яроцкая, Н. А. Федоренко. – М. : Экс., 2009. – 336 с.	4
5	Тема 5. <u>Реабілітаційний масаж при захворюваннях серцево-судинної системи. Засвоєння методики проведення масажу при ішемічній хворобі серця. Методика масажу при вадах серця. Сегментарний масаж при захворюваннях кровоносних судин кінцівок. Методика реабілітаційного масажу при гіпотонії.</u> Степашко М.В., Сухостат Л.В. Масаж і лікувальна фізкультура в медицині: підручник / – К.: ВМВ «Медицина», 2010. – 352 с.	4
6	Тема 6. <u>Масаж при захворюваннях органів дихання. Техніка і методика проведення масажу при бронхіті. Методика точкового масажу при функціональних порушеннях діяльності органів дихання. Інтенсивний масаж асиметричних зон при бронхіальній астмі. Методика класичного масажу при емфіземі легень.</u> Філак Я. Ф. Реабілітаційний масаж при поєднанні кругло-ввігнутої спини і дискінезії жовчовивідних шляхів //фізичне виховання, спорт та здоров'я людини: досвід і сучасні технології. – 2014. – с. 303-311.	4
7	Тема 7. <u>Масаж при захворюваннях органів травлення і нирок. Методика сегментарного масажу при захворюваннях печінки і жовчовивідних шляхів. Методика меридіанно-точкового масажу при захворюваннях підшлункової</u>	4

	<u>залози. Методика меридіанно-точкового масажу при захворюваннях товстої кишки. Методика меридіанно-точкового масажу при захворюваннях нирок. Реабілітаційний масаж при гінекологічних захворюваннях. Методика сегментарного масажу при захворюваннях жіночих статевих органів. Філак Я.Ф., Філак Ф.Г. Методика реабілітаційного масажу при захворюваннях внутрішніх органів /Метод. рекомендації. – Ужгород: „ІВА”, 2013. – 28с.</u>	
8	Тема 8. Масаж у системі реабілітації спортсменів. Масаж при розтягненні зв'язок суглобів. Масаж при забоях. Масаж при вивихах. Масаж при контрактурах і туго-рухливості суглобів. Лімфодренажний масаж. Руденко Р. Сучасні погляди на фізіологічний вплив та методику спортивно-корекційного масажу для спортсменів-інвалідів. – 2012.	4
9	Разом	32

IV. ПОЛІТИКА ОЦІНЮВАННЯ

Розподіл балів та критерії оцінювання

Загальна оцінка за курс складається як алгебраїчна сума оцінок за кожен з двох модулів: поточне тестування (практичні заняття, самостійна робота); контрольні роботи наприкінці кожного змістового модуля.

Оцінювання здійснюється за 100-бальною шкалою ECTS. На оцінку завдань модуля I відводиться 40 балів, модуля II – 60 балів.

Модуль I передбачає перевірку якості засвоєння теоретичного курсу, виконання практичних робіт безпосередньо на заняттях. Загальна кількість тем цього модуля становить 8 (4– I змістовий модуль, 4– II змістовий модуль). Кожна з тем I і II змістового модуля оцінюється від 0 до 4 балів.

У кінці вивчення навчального матеріалу модуля викладач виставляє одну оцінку за аудиторну та самостійну роботу студента як середнє арифметичне з усіх поточних оцінок за ці види роботи. Цю оцінку викладач трансформує в **рейтинговий бал за роботу протягом семестру** шляхом помноження на 10. Таким чином, максимальний рейтинговий бал за роботу протягом семестру може становити **40**.

Модуль II передбачає перевірку підсумкових знань і вмінь студентів шляхом написання модульних контрольних робіт. Оцінка за модуль II виставляється за виконання студентом 2 контрольних робіт (по кожному із змістових модулів), які передбачають перевірку теоретичних знань. Контрольні роботи оцінюються за 30-бальною шкалою.

Критерії оцінювання знань студента на лабораторних (практичних) заняттях

Бали	Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень студента
4	Студент має системні, глибокі знання, виявляє неординарні творчі здібності в навчальній діяльності, вміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію, аргументувати власні судження теоретичними і фактичними положеннями, підсумувати сказане висновками. Студент вільно володіє спеціальною термінологією, грамотно ілюструє відповідь прикладами, вміє комплексно застосовувати знання з інших дисциплін.
3	Знання студента є достатньо ґрунтовними, він правильно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, уміє аналізувати, встановлювати зв'язки між явищами, фактами, робити висновки. Відповідь повна, логічна, обґрунтована, але з деякими неточностями.
2	Студент демонструє посередні знання основних положень навчального матеріалу. Відповідь у цілому задовільна. Студент здатний аналізувати, порівнювати, робити висновки, наводити окремі приклади на підтвердження певних думок, застосовувати вивчений матеріал у

	стандартних ситуаціях.
1	Студент демонструє низький рівень знань, здатний частково відтворити теоретичний матеріал відповідно до тексту підручника або лекції викладача, повторити за зразком певну операцію, з допомогою викладача виконує елементарні завдання.
0	Студент відсутній на практичному занятті. Студент присутній, але абсолютно не підготовлений до заняття.

Критерії оцінювання модульного / підсумкового тесту:

оцінка **“відмінно”** відповідає 27-30 балам, ставиться за відмінне написання підсумкової / модульної контрольної роботи;

оцінка **“добре”** відповідає 22-26 балам, ставиться за хороше написання підсумкової / модульної контрольної роботи;

оцінка **“задовільно”** відповідає 18-21 балам, ставиться за задовільне написання підсумкової / модульної контрольної роботи;

оцінка **“незадовільно”** відповідає 1-17 балам, ставиться за незадовільне написання підсумкової / модульної контрольної роботи.

Поточний контроль (мах = 40 балів)										Модульний контроль (мах = 60 балів)		Загальна кількість балів
Модуль 1										Модуль 2		
Змістовий модуль 1					Змістовий модуль 2					МКР 1	МКР 2	
T 1	T 2	T 3	T 4	T5	T6	T7	T8	T8	T10	30	30	100
4	4	4	4	4	4	4	4	4	4			

V. ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ

Іспит здійснюється провідним викладачем, має на меті перевірку рівня знань студента під час виконання екзаменаційних тестів. Максимальна кількість балів, яку студент може набрати за іспит становить 60 балів. Оцінювання знань студентів здійснюється за результатами поточного й модульного контролю. При цьому завдання із цих видів контролю оцінюються в діапазоні від 0 до 100 балів включно. У випадку незадовільної підсумкової оцінки, або за бажання підвищити рейтинг, студент складає іспит у формі тестування. При цьому бали, набрані за результатами модульних контрольних робіт, анулюються.

Перелік запитань до іспиту

1. Основні поняття та визначення реабілітаційний масаж.
2. Історія розвитку реабілітаційного масажу. Медикобіологічні основи реабілітаційного масажу.
3. Вимоги до приміщення та інвентарю. Вимоги до масажиста.
4. Вимоги до рук масажиста. Етапи розвитку спеціаліста в галузі масажу.
5. Вимоги до людини, яку масажують. Положення масажиста і людини, яку масажують, під час масажу.
6. Основні показання та протипоказання до використання реабілітаційного масажу.
7. Загальна характеристика захворювань опорно-рухового апарату. Методичні рекомендації до виконання реабілітаційного масажу.
8. Масаж при шийно-грудному остеохондрозі.
9. Масаж при попереково-крижовому остеохондрозі.
10. Масаж при сколіозах.
11. Масаж при плоскостопії.
12. Масаж при забиттях.
13. Масаж при розтягуваннях.

14. Масаж при переломах.
15. Масаж при контрактурах.
16. Масаж ампутаційної культі.
17. Масаж при хронічній пневмонії.
18. Масаж при хронічних неспецифічних захворюваннях органів дихання.
19. Реабілітаційний масаж при хронічному гастриті.
20. Реабілітаційний масаж при захворюваннях кишечника.
21. Реабілітаційний масаж при виразковій хворобі черева та дванадцятипалої кишки.
22. Реабілітаційний масаж при захворюваннях печінки та жовчного міхура.
23. Загальна характеристика гінекологічних захворювань. Завдання масажу.
24. Методичні рекомендації до виконання реабілітаційного масажу при гінекологічних захворюваннях.
25. Показання і протипоказання до виконання реабілітаційного масажу при гінекологічних захворюваннях.
26. Мануальна терапія при остеохондрозі хребта
27. Класифікація та клініка остеохондрозу. Методи обстеження хребта.
28. Показання і протипоказання до мануальної терапії.
29. Загальні принципи і мануальні прийоми.
30. Техніка мануальної терапії на хребті.
31. Масаж при передчасному випадінні волосся на голові.
32. Масаж при псоріазі.
33. Загальна характеристика захворювань очей. Завдання масажу.
34. Методичні рекомендації до виконання реабілітаційного масажу при захворюваннях очей.
35. Показання і протипоказання до виконання реабілітаційного масажу при захворюваннях очей.
36. Масаж яблука ока.
37. Масаж повік.
38. Показання і протипоказання при захворюваннях суглобів.
39. Масаж при вузликовому артрозі суглобів кисті.
40. Масаж при деформуючому артрозі кульшового суглобу.
41. Масаж при деформуючому артрозі колінного суглобу.
42. Масаж при деформуючому артрозі ліктьового суглобу
43. Масаж при невралгії міжреберних нервів.
44. Масаж при невралгії та невриті кульшового нерву.
45. Масаж при дитячих церебральних паралічах.

VI. ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ

Переведення оцінки в шкалу ECTS та національну шкалу здійснюється за схемою:

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курс. роботи, практики	для заліку
90 – 100	A	Відмінно	Зараховано
82 – 89	B	Добре	
75 - 81	C		
67 -74	D	Задовільно	
60 - 66	E		
1 – 59	Fx	Незадовільно	Незараховано (з можливістю повторного складання)

Студенту, який з навчальної дисципліни має семестровий рейтинговий бал 60 і вище, підсумкова оцінка виставляється автоматично – “зараховано” або оцінка за національною шкалою та за шкалою ECTS. Якщо семестровий рейтинговий бал студента становить 35 – 59 балів, він має можливість повторно скласти іспит, студент, який після вивчення навчальної дисципліни за семестр набрав менше 34 балів, вивчає дисципліну повторно.

У разі наявності документа, що засвідчує навчання на сертифікованих курсах, онлайн-курсах, які дотичні до тем дисципліни, можливе зарахування певної кількості годин, відповідно до [Положення про визнання результатів навчання, отриманих у формальній, неформальній та/або інформальній освіті у Волинському національному університеті імені Лесі Українки](#)

VII. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Майструк М.І. Техніка загального масажу і самомасажу: методичні вказівки для студентів напряму підготовки «Здоров'я людини».- Хмельницький: ХНУ, 2012.- 62с.
2. Вакуленко Л.О. та інш. Лікувальний масаж.- Тернопіль: Укрмедкнига, 2016 - 448 с.
1. Вакуленко Л.О. Лікувальний масаж / Л.О.Вакуленко, Г.В. Прилуцька, Д.В. Вакуленко. – Тернопіль, Урмедкнига, 2005. –430 с.
2. Вакуленко Л.О. Лікувальний масаж / Л.О. Вакуленко, Г.В. Прилуцька, Д.В. Вакуленко, П.П. Прилуцький. – Тернопіль: ТДМУ Укрмедкнига, 2006. – 468 с.
3. Ингерлейб М. Б. Медицинский лечебный и косметический массаж: полный практический курс / М. Б. Игрелейб, М. С. Папаев, Е. А. Морозов. – М. : АСТ, Астрель, 2010. – 448 с.
4. Мороз Л.А. Універсальна енциклопедія лікувального і оздоровчого масажу / Л.А. Мороз. – Донецьк: ТОВ ВКФ БФО, 2011. – 432 с.
5. Погосян М.М. Лечебный массаж: Учебник / М.М. Погосян. – М.: Советский спорт, 2004. – 568 с.
6. Вакуленко Л.О. Реабілітаційний масаж / Л.О.Вакуленко, Г.В. Прилуцька, Д.В. Вакуленко та ін. – Тернопіль, Урмедкнига, 2018. –430 с.
7. Вакуленко Д.В. Інформаційні технології у лікувально-реабілітаційному масажі : навчальний посібник / Д.В. Вакуленко, Л. О. Вакуленко. – Тернопіль : ТНПУ, 2019, 68 с.
8. Вакуленко Л.О. Лікувально-реабілітаційний масаж у педіатрії : навчальний посібник, [електронний варіант] / Л. О. Вакуленко, Д. В. Вакуленко, ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. –233 с.
9. Робочий зошит для підготовки до занять з навчальної дисципліни «Лікувальний масаж» / розроб : Л.О. Вакуленко, Д. В. Вакуленко, О. Р. Барладин. - Тернопіль, ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019, 62 с.

3. Сайонджі М. Лікувальний масаж Юмейго: Пер. з есперанто. М. Сайонджі. – Тернопіль, 1995. – 152 с.
4. Гайда С.П. Анатомія і фізіологія людини. К., 2000, 192с.
5. Мойсак О.Д. Основи медичних знань і охорони здоров'я. Навчальний посібник для студентів педагогічних закладів освіти. К, Арістей, 2006, 592с.

Допоміжна

6. Воробьева Е.А., Губарь А.В., Сафьянникова Е.В., Анатомия и физиология , М., 2000, 252с.
7. Дубровский В.И., Дубровская А.В. Практический массаж.-М.: Мартин,2001.
8. Єфіменко П.Б. Техніка та методика масажу.-Х.: ОВС,2001.
9. Епифанов В.В. Лечебный массаж: учеб.пособие.-М.,1997.
10. Вакуленко Л. О. Лікувальний масаж : навч. посібник / Л. О. Вакуленко, Г. В. Прилуцька, Д. В. Вакуленко - Тернопіль : Укрмедкнига, 2005. - 448 с.
Режим електронного доступу: mtranet.tdmu.edu.ua/data/books/lik_masazh.pdf.
11. Єфіменко П. Б. Тахніка та методика класичного масажу : навч. посібник / П. Б. Єфіменко - Харків : ОВС, 2007. - 216 с.
12. Фокин В.Н. Полный курс массажа: Учебное пособие / В.Н. Фокин. – М.: ФАИР–ПРЕСС, 2000. – 512 с.
13. Фокін В. Современный курс массажа / В. Фокін. – М. : ФАИР, 2010. – 624 с.
- Штеренгерц А.Е., Белая Н.А. Массаж для взрослых и детей / А.Е.Штеренгерц, Н.А. Белая. – К.: Здоров'я, 1996. – 383 с.
14. Штеренгерц А.Е. Массаж для взрослых и детей / А.Е. Штеренгерц, Н.А. Белая. – К.: Здоровья, 1992. – 384 с.
15. Яроцкая Э. П. Точечный массаж и иглотерапия(Медицинский атлас) / Э. П. Яроцкая, Н. А. Федоренко. – М. : Эксмо, 2009. – 336 с.
16. Режим електронного доступу: ovc.kharkov.ua/efimenko.pdf

Методичні рекомендації

17. Сергеев В.М., Тучак А.М., Альошин А.О. Гігієнічний масаж. *Методичні рекомендації*. – Луцьк 2009 – 75 с.